

Agata Rębkowska
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6697-2361>
e-mail: agata.rebkowska@uwr.edu.pl

Nie tylko retoryczna. Anafora jako przedmiot badań językoznawstwa francuskiego

**Not only rhetoric.
Anaphora as a research subject of French linguistics**

Abstrakt

Artykuł przedstawia główne koncepcje anafory w językoznawstwie francuskim. Przedmiotem opisu są w pierwszej kolejności kryteria definicyjne anafory, która postrzegana bywa jako relacja zależności interpretacyjnej zarówno na płaszczyźnie tekstowej, jak i pragmatycznej. W dalszej części przedstawiono typologię anafor w oparciu o kryterium morfologiczne, związane z naturą wyrażenia anaforycznego, i semantyczne, dotyczące związku referencyjnego między wyrażeniem anaforycznym a poprzednikiem. Ostatnia część poświęcona jest głównym kierunkom badań nad anaforą, otwierającym perspektywy badawcze w kontekście innych języków oraz na płaszczyźnie porównawczej.

Słowa kluczowe: anafora, koreferencja, językoznawstwo francuskie

Abstract

The article discusses the main concepts of anaphora in French linguistics. The description focuses, first of all, on the definition criteria of anaphora, which is perceived as a relation of interpretative dependence on both the textual and the pragmatic level. Then, the article presents a typology of anaphoras based on the morphological criterion (the nature of the anaphoric expression) as well as the semantic criterion (concerning the referential relationship between the anaphoric expression and its antecedent). Finally, the last part is devoted to the main directions of research on anaphora, opening up research perspectives in the context of other languages and the comparative plane.

Keywords: anaphora, co-reference, French linguistics

1. Wstęp

Druga połowa XX w. była dla językoznawstwa francuskiego okresem niezwykle urodzajnym w badania poświęcone anaforze. Mechanizm ten doczekał się licznych opracowań poglądowych i przeglądowych (np. Fall i in. 1994; Perdicoyanni-Paléologou 2001; Gardelle i in. 2019), choć jego wielowymiarowy charakter nie umożliwił wypracowania jednej, wspólnej definicji zjawiska. Kwestia anafory wciąż nie przestaje fascynować, ale też dzielić badaczy języka.

Celem artykułu jest przedstawienie głównych koncepcji anafory we francuskiej tradycji językoznawczej. Do podjęcia tematu zachęca aktualny charakter debaty nad zjawiskiem, a także perspektywy badawcze, które otwiera koncepcja francuska. Popularyzacja założeń wydaje się też kluczowa w kontekście integracji badań rozwijanych przez odmienne tradycje badawcze. W licznych pracach polskojęzycznych postrzeganie anafory zdaje się w dużej mierze czerpać z koncepcji retorycznej, która traktuje anaforę jako figurę polegającą na powtórzeniu tego samego słowa lub zwrotu na początku kolejnych wersów czy zdań utworu¹. Koncepcja językoznawcza natomiast, obecna w punktowych opracowaniach z zakresu lingwistyki tekstu i dyskursu (Grochowski 1996; Cichońska 2000) czy opracowaniach nad przetwarzaniem języka naturalnego (np. Ogrodniczuk i in. 2014), sięga często do koncepcji anglosaskich, a stosowany w nich aparat pojęciowy i definicyjny nierzadko odbiega od tego przyjętego w perspektywie romańskiej.

W pierwszej części artykułu omówione zostaną cechy definicyjne anafory, które pozwalają postrzegać ją jako jeden z mechanizmów odniesienia (pkt 2) oraz jako relację interpretacyjnej zależności (pkt 3). Następnie scharakteryzowane zostaną dwie główne koncepcje anafory: koncepcja tekstowa, upatrująca granic zjawiska w przestrzeni tekstu (pkt 3.1.) oraz koncepcja kognitywna, która postrzega anaforę jako zjawisko semantyczno-pragmatyczne i zakłada, że istotną rolę w interpretacji wyrażenia anaforycznego odgrywa pamięć (pkt 3.2.). W dalszej kolejności omówione zostaną wybrane jednostki językowe, które mogą wystąpić w funkcji wyrażen anaforycznych (pkt 4), a także relacje semantyczne łączące wyrażenie anaforyczne z poprzednikiem (pkt 5). W ostatniej części zaprezentowane zostaną wybrane perspektywy badawcze związane z mechanizmem anafory (pkt 6). Cytowane

¹ Retoryczną koncepcję anafory odzwierciedla także większość słowników ogólnych języka polskiego (SJP, WSJP). Anafora retoryczna nie wyklucza oczywiście podejścia językoznawczego: we współczesnym językoznawstwie romańskim badana jest jako np. wyznacznik gatunkowy dyskursów politycznych (np. Magri-Mourgues 2014; Mayaffre 2015).

w pracy przykłady pochodzą z opracowań francuskich językoznawców, rozwijających w swoich pracach zarówno koncepcję tekstową, jak i kognitywną anafory. Inspiracją do rozważań stały się opracowania takich autorów, jak m.in. Francis Corblin, Georges Kleiber, Anne Reboul, Guy Achard-Bayle, Alain Berrendonner czy Marie-José Reichler-Béguelin.

2. Anafora jako mechanizm odniesienia

Jednym z możliwych sposobów definiowania anafory (fr. *anaphore*) jest uznanie jej za mechanizm odniesienia (referencji), łączący wyrażenie językowe z elementem świata rzeczywistego. Odniesienie konstruowane przez dane wyrażenie językowe może realizować się bezpośrednio lub za pośrednictwem innych wyrażen w tekście. W zależności od sposobu selekcjonowania desygnatu wyrażenie to może zostać uznane za anaforyczne (fr. *anaphorique*) – wtedy desygnat lokalizowany jest poprzez tekst (1) – lub deiktyczne (fr. *déictique*)², gdy odsyła ono do desygnatu poprzez parametry sytuacji wypowiedzania (2):

- (1) J'ai rencontré des amis. **Ils** m'ont parlé de toi. / Spotkałem przyjaciół. (**Oni**)³ mówili mi o tobie (Ducrot, Todorov 1972: 358).
- (2) **Ce chien** cherche son maître / Ten pies szuka swojego pana (wyrażenie, któremu towarzyszy gest wskazujący, za: Kleiber 1991: 3).

Definicja odniesienia anaforycznego wyłącznie w oparciu o kryterium lokalizacji desygnatu nie wystarcza jednak do wyznaczenia granic zjawiska. Z jednej strony może prowadzić do sytuacji, gdy kryterium to spełnią wyrażenia deiktyczne, których znaczenie – choć niekiedy związane z wcześniejszym kontekstem – kształtuje się każdorazowo poprzez parametry sytuacji wypowiedzania:

- (3) Alors Paul s'est exclamé: « **Je** ne suis pas une anaphore ! » / Wtedy Paul wykrzyknął: „**Ja** nie jestem anaforą!” (Kleiber 1991: 5; 1992: 3),

² Rozróżnienie dwóch mechanizmów, anafory i deiksy (gr. *deixis*), nawiązuje do koncepcji referencji tekstowej (endofora/*endophore*) i nietekstowej (egzofora/*exophore*), opisanej w latach 70. XX w. na gruncie lingwistyki anglosaskiej, choć nieco mniej popularnej w badaniach francuskojęzycznych (Charolles 1991).

³ W celu zachowania klarowności wywodu przyjmuję w pracy technikę tłumaczenia dosłownego prezentowanych przykładów. Z tego względu zachowuję w polskich przekładach m.in. formy zaimkowe w funkcji podmiotu, choć polszczyzna oferuje w tym względzie bardziej poprawne stylistycznie rozwiązania.

z drugiej natomiast nie pozwala uwzględnić wyrażen, których desygnat nie jest wskazany poprzez tekstowy antecedens, choć to właśnie on umożliwia ich interpretację:

- (4) Paul a tué **trois lions**. Pierre **en** a tué cinq. / Paul zastrzelił **trzy lwy**. Pierre zabił **ich** pięć (Kleiber 1991: 7).

Trudności w wyznaczeniu ostrej granicy między obydwo ma mechanizmami odniesienia sprawiają, że kryterium sposobu wskazania desygnatu bywa uzupełniane m.in. o kryterium hierarchicznej, interpretacyjnej zależności między członami anafory.

3. Anafora jako relacja zależności interpretacyjnej

Określenie *anaphore* wywodzi się od greckiego $\alpha'v\alpha\phi\omicron\rho\alpha'$, oznaczającego powtórzenie lub relację (*ana* w znaczeniu ‘wstecz’, *phorique* – ‘który odsyła do’) (TLFi, Charolles 1990: 204) i to właśnie relacyjność leży u podstaw postrzegania mechanizmu jako relacji między dwoma wyrażeniami, z których jedno – referencyjnie nieautonomiczne – jest interpretacyjnie zależne od drugiego (Ducrot, Todorov 1972). Jak stwierdza Milner:

il y a relation d'anaphore entre deux unités A et B quand l'interprétation de B dépend cruciallement de l'existence de celle de A, au point que l'on peut dire que l'unité B n'est interprétable que dans la mesure où elle reprend entièrement ou partiellement celle de A (Milner 1982: 18)⁴.

Zdaniem wielu językoznawców hierarchiczna zależność między obydwo ma członami odróżnia anaforę od „czystej” koreferencji (fr. *coréférence*) (Milner 1976: 65; Corblin 1983: 120), w przypadku której wyrażenia odsyłają do tego samego desygnatu i mogą być interpretowane niezależnie od siebie. Dane wyrażenie może zostać prawidłowo zinterpretowane bez udziału tekstowego antecedensu⁵:

- (5) **Mitterrand** est parti en voyage. **Le Président de la République française** a emmené avec lui une forte délégation. / **Mitterrand** wybrał się w podróż. **Prezydent Republiki Francuskiej** zabrał ze sobą silną delegację (Kleiber 1988: 5)⁶.

⁴ „Relacja anaforyczna zachodzi między dwoma elementami A i B wtedy, gdy interpretacja B w sposób znaczący zależna jest od interpretacji A, to znaczy można stwierdzić, że element B może zostać zinterpretowany tylko dlatego, że całkowicie lub częściowo powtarza informację zawartą w A”.

⁵ Należy jednak zauważyć, iż prototypem relacji anaforycznej jest ta oparta na koreferencji (*anaphore stricte*, Corblin 1983: 120).

⁶ Ten typ relacji bywa też nazywany anaforą opartą na presupozycji (*anaphore présuppositionnelle*, Milner 1976: 67; zob. też Salles 2011).

O ile badacze są zasadniczo zgodni co do hierarchicznego, asymetrycznego charakteru relacji między członami anafory, o tyle kwestią sporną jest natura elementu anaforyzowanego. Francuska tradycja wyróżnia w tej materii dwie koncepcje anafory: tekstową, zakładającą obecność antecedensu w tekście, oraz kognitywną, rozszerzającą ramy zjawiska poza przestrzeń tekstu.

3.1. Koncepcja tekstowa

Koncepcja tekstowa (np. Maillard 1972, 1974; Milner 1976; Corblin 1983, 1985) definiuje anaforę jako relację zachodzącą między dwoma elementami: wyrażeniem anaforycznym oraz wyrażeniem anaforyzowanym. Oba elementy znajdują się w tej samej przestrzeni tekstowej:

Nous conviendrons d'appeler référent le segment qui doit être mis en rapport avec une autre partie de **la chaîne** et référé cette partie qui est impliquée par le référent (Maillard 1972: 92–93; zob. też Ducrot, Todorov 1972: 368 czy Dubois i in. 1972: 33)⁷.

Ze względu na zasięg relacji anafora może mieć charakter wewnątrzdaninowy (fr. *anaphore phrastique*) lub ponadzdaniowy. W drugim przypadku łączy ona elementy należące do poszczególnych zdań, akapitów czy rozdziałów tekstu, dlatego określa się ją niekiedy mianem anafory „narracyjnej” (fr. *anaphore narrative*) (Maillard 1972: 3).

3.1.1. Substytucyjność

W pierwotnej wersji tekstowej anafora postrzegana jest jako relacja substytucji, w której wyrażenie anaforyczne (zaimek) zastępuje inne wyrażenie w tekście:

(6) **Pierre** est venu. **Il** repartira demain. / **Pierre** przyjechał. (**On**) wyjedzie jutro (Corblin 1985: 178, za: Dubois 1965).

Krytykę substytucyjnej koncepcji anafory wygłaszali liczni autorzy w latach 80. i 90. XX w. Wykazywali oni, że zaimki anaforyczne nie zawsze zastępują inne wyrażenia w tekście, ale mogą też odsyłać do zupełnie innych, nowych desygnatów albo też odnosić się do obiektów, które ulegają metamorfozie w toku narracji (zob. przykład 14).

⁷ Odnośnikiem (fr. *référent*) nazywać będziemy segment, który musi zostać zestawiony z innym segmentem ciągu, tj. elementem, do którego się on odnosi (fr. *référé*).

3.1.2. Uprzedniość elementu anaforyzowanego

Istotnym kryterium definicyjnym w teorii tekstowej jest kryterium uprzedniości, które pozwala odróżnić anaforę od katafory (fr. *cataphore*). Wyrażenie anaforyczne odsyła do wcześniejszego elementu tekstu, katafora natomiast łączy dane wyrażenie językowe z elementem, który wystąpi w jego dalszej części (Maillard 1972: 92–93). W niektórych kontekstach dana jednostka języka może być anaforyczna i kataforyczna zarazem, określa się ją wtedy mianem ana-katafory (fr. *ana-cataphore*):

- (7) ...vous voulez savoir pourquoi vous êtes condamné ? Je vais vous **le** dire. C'est bien vous qui avez traité... / Wie Pan, dlaczego został skazany? Powiem **(to)** Panu. To właśnie Pan potraktował... (Kęsik 1989: 79).

Anafora i katafora nie są jednak, jak początkowo twierdzono (Maillard 1974), zjawiskami symetrycznymi, o czym świadczą różnice na płaszczyźnie ontologicznej, informacyjnej i morfoskładniowej⁸.

3.1.3. Dwuczłonowość

Kolejną cechą relacji anaforycznej jest jej dwuczłonowość. Pod tym względem anafora różni się od tzw. łańcucha referencyjnego (fr. *chaîne de référence*), który obejmuje przynajmniej trzy wyrażenia w tekście⁹. Ogniwa łańcucha mogą, lecz nie muszą być od siebie interpretacyjnie zależne. Ponadto, elementy łańcucha łączy relacja koreferencji, która nie zawsze charakteryzuje człony anafory (Schnecker 2019).

3.2. Koncepcja kognitywna

W kontrze do koncepcji tekstowej począwszy od lat 80. XX w. rozwija się we Francji koncepcja kognitywna (określana też jako „pragmatyczna” czy „pamięciowa”) anafory. Zakłada ona, że poprzednik wyrażenia anaforycznego może znajdować się zarówno w przestrzeni tekstowej, jak i poza nią

⁸ Na poziomie a) ontologicznym: wyrażenia anaforyczne odsyłają najczęściej do ludzi, kataforyczne do wydarzeń czy stanów; b) informacyjnym: anafora funkcjonuje częściej w strukturach tematycznych i odnosi się do informacji znanych, katafora – do tego, co nowe; oraz c) (morfo)składniowym – deskrypcje określone i wskazujące występują częściej w konstrukcjach nieosobowych w pozycji kataforycznej (Kęsik 1989: 65–78; Kęsik 2014: 568–569).

⁹ W przypadku większej liczby wyrażen pozostających w relacji anaforycznej względem danego wyrażenia w tekście mówi się o tzw. łańcuchach anaforycznych (fr. *chaînes anaphoriques*) (Corblin 1995: 151–170).

(Berrendonner 1983: 224), to jest w magazynie zbiorowej pamięci społeczno-kulturowych danych:

- (8) Pour faire une bonne dissertation, prenez **Lagarde & Michard** et dites **le contraire**. / Aby napisać dobrą rozprawę, weź **Lagarde'a i Micharda** i powiedz **coś odwrotnego** (Berrendonner 1983: 227).

Jak pokazuje Alain Berrendonner, wyrażenie anaforyczne *le contraire* w (8) nie odsyła wprost do tekstowego antecedensu, ale do implicytnej informacji, którą ów poprzednik aktywuje: Lagarde i Michard to autorzy podręcznika do nauki historii literatury francuskiej, interpretacja wyrażenia anaforycznego opiera się więc na rozumowaniu inferencyjnym, odwołującym się do wiedzy encyklopedycznej (Berrendonner 1983: 228).

3.2.1. Udział pamięci w odczytaniu anafory

Koncepcja kognitywna zakłada, że odniesienie nie dokonuje się poprzez odesłanie do antecedensu wyrażonego w tekście, ale do wyobrażenia mentalnego w umyśle odbiorcy. Oznacza to, że desygnat, do którego odsyła wyrażenie anaforyczne, został w jakiś sposób „dany” i jest wystarczająco „wydatny” (fr. *saillant*), by odbiorca mógł go prawidłowo zinterpretować (Kleiber 1990: 29):

- (9) Ce strip-tease est un événement! Patti Layne a cru qu'il suffisait d'ôter **la sienne** pour y réussir. / Ten striptiz to jest wydarzenie! Patti Layne sądziła, że wystarczy ściągnąć **swoje**, aby osiągnąć sukces (Reboul 1989: 85).

W przykładzie (9) zaimek wskazujący *la sienne* odsyła do bielizny Patti Layne. Interpretacja wyrażenia dokonuje się tu jednak nie poprzez odesłanie do tekstowego antecedensu, ale do pozatekstowego scenariusza, zgodnie z którym piosenkarki mają tendencję do zrzucania bielizny ze sceny (Reboul 1989: 85).

Nawet w przypadku relacji tekstowej, gdy antecedens jest obecny w przestrzeni tekstu, przypisanie desygnatu wyrażeniu anaforycznemu miało się odbywać za pośrednictwem pamięci krótkotrwałej, nie zaś przez „fizyczny” powrót odbiorcy do wcześniejszego kontekstu. Zdaniem Anne Reboul mechanizm ten widoczny jest zwłaszcza w przypadku desygnatów ewoluujących (por. przykład 14), w których kolejne wyrażenia anaforyczne odsyłają do wyobrażenia mentalnego na temat sukcesywnych stanów, w których znajduje się desygnat, nie zaś do jego początkowej postaci (Reboul 1989: 84)¹⁰.

¹⁰ Obecność desygnatu w pamięci krótkotrwałej odbiorcy lub wyobrażeniu mentalnym, które jest przez niego konstruowane, odróżnia anaforę od deiksy. W przypadku anafory desygnat wyrażenia jest dany: *Je ne l'ai pas vu depuis des mois.* / *Nie widziałam go*

3.2.2. Anafora a koreferencja

Koncepcja kognitywna wskazuje na takie użycia, w których wyrażenie anaforyczne jest interpretacyjnie zależne od antecedensu, choć nie jest względem niego koreferencyjne. Do takich przypadków, określanych mianem anafory rozbieżnej¹¹ (fr. *anaphore divergente*, Kleiber 1990), należą m.in. anafory asocjacyjne (fr. *associatives*) oparte m.in. na relacji meronimii (10), niektóre anafory leksykalne (fr. *lexicales*), ustanawiające zupełnie inny przedmiot dyskursu (11), anafory generalizujące (fr. *génériques*) (12) czy anafory kolektywne (fr. *collectives*) (13), w przypadku których zaimek generyczny, niepoprzedzony tekstowym antecedensem, odsyła do bliżej nieokreślonej wspólnoty:

- (10) C'était **un beau village**. L'église était située sur une butte. / To była piękna **wieś**. **Kościół** znajdował się na wzgórzu (Kleiber 1988: 3).
- (11) Paul a tué **trois lions**. Pierre **en** a tué cinq. / Paul zastrzelił **trzy lwy**. Pierre zabił **ich** pięć. (Kleiber 1991: 7).
- (12) **Un caniche** m'a mordu. **Ces chiens** sont pourtant très gentils, en général. / Zostałem ugryziony przez **pudła**. Zasadniczo jednak **te psy** są bardzo grzeczne (Corblin 1985, za: Kleiber 1988: 4).
- (13) **À Boston**, ils roulent comme des fous. / **W Bostonie (oni)** jeżdżą jak szaleni (Kleiber 1990: 27).

Brak koreferencji nie wyklucza jednak relacji referencyjnej między wyrażeniem anaforycznym a antecedensem. Może to być m.in. relacja części do całości (10) czy jednostkowego egzemplarza do całej klasy obiektów (13).

Inna, rozwijana w nowszych opracowaniach, kwestia dotyczy stwierdzenia, że koreferencja między wyrażeniem anaforycznym i anaforyzowanym nie musi implikować materialnej tożsamości między ich desygnatami (Charolles, Schnedecker 1993: 121). Ma to miejsce w przypadku desygnatów ewoluujących (fr. *référents évolutifs*) (Schnedecker, Charolles 1993; De Mulder, Tasmovski-De Ryck 1997; Achard-Bayle 1998, 2001), które podlegają ontologicznym przeobrażeniom w toku rozwoju narracji. Mogą być to np. bohaterowie bajek, którzy ulegają magicznym przemianom czy też produkty spożywcze, których proces obróbki szczegółowo opisują przepisy kulinarne:

- (14) Prenez **un poulet** vif et bien gras. Tuez-**le**. Coupez-**le** en morceaux, préparez-**le** pour le four. / Weź żywego, tłustego **kurczaka**. Zabij **go**. Pokrój (**go**) na kawałki i przygotuj (**go**) do pieczenia (Achard-Bayle 1998: 50).

od *miesiący*; w przypadku deiksy natomiast pojawia się po raz pierwszy w danej sytuacji wypowiedzianym, jak np. w zdaniu wypowiedzianym na widok spotkanego kierowcy autobusu: *Mais il est fou!* / *Ależ on jest szalony!* (Kleiber 1990: 28)

¹¹ Zob. punkt 5.2.

3.2.3. Anafora jako zjawisko semantyczno-pragmatyczne

Jak widać, wyrażenie anaforyczne może odsyłać do antecedensu nieobecnego w przestrzeni tekstu i anaforyzować zmagazynowane w pamięci treści implicytne. W przypadku antecedensu tekstowego interpretacja desygnatu często opiera się zaś na rozumowaniu inferencyjnym (por. przykład 9)¹². Istotną rolę w rozstrzygnięciu anafory odgrywa także czynnik kulturowy, jak np. w (15), gdzie znaczenie zaimka osobowego *il* może kształtować się przez odesłanie zarówno do *le directeur*, jak i do *l'ouvrier* w zależności od tego, w jakiej rzeczywistości politycznej zdanie zostało wypowiedziane:

- (15) Après avoir considéré son dossier, **le directeur** limogea **l'ouvrier**, parce qu'il était un communiste convaincu. / Obejrzawszy akta, **dyrektor** zwolnił **robotnika**, ponieważ był (**on**) zagorzałym komunistą (Kleiber 1992: 14).

Udział powyższych czynników w odczytaniu anafory sprawia, że współcześnie jest ona uznawana nie jako relacja czysto językowej substytucji, ale jako zjawisko semantyczno-pragmatyczne (Reichler-Béguelin 1988: 18).

4. Jednostki językowe w funkcji wyrażen anaforycznych

Funkcję wyrażen anaforycznych mogą pełnić elementy należące do różnych klas gramatycznych. Oprócz najbardziej prototypowych – zaimków – anaforyczne mogą też być rzeczowniki czy grupy rzeczownikowe wprowadzone determinantem określonym (*SN définis*), wskazującym (*SN démonstratifs*) (12), przysłówki (16), czasowniki (17)¹³ czy przymiotniki (18):

- (16) Entrons dans cette galerie, c'est **là** qu'on a crié. / Wejdźmy do tego pasażu, to właśnie **tam** ktoś krzyczał.
 (17) Il **répondit simplement**, comme il **aurait fait** dans une situation moins impressionnante. / **Odpowiedział w sposób prosty**, jak **byłby zrobił** w mniej spektakularnej sytuacji (Détrie i in. 2017: 31).
 (18) Bernard a eu tort de démissionner. **Tel** n'est pas mon avis. / Bernard niesłusznie złożył rezygnację. **Taka** nie jest moja opinia (Riegel i in. 1994: 616).

Duże zróżnicowanie wyrażen, które mogą wystąpić w pozycji anaforycznej oraz fakt, iż tylko nieznaczną ich część ma charakter wyłącznie anaforyczny (fr. *la veille*, *le lendemain*) oznacza, że o przynależności danej struktury do kategorii wyrażen anaforycznych nie decyduje jej znaczenie semantyczne.

¹² O typach inferencji umożliwiających odczytanie anafory zob. Reichler-Béguelin 1988: 317–334.

¹³ Wartość anaforyczną w przypadku anafor czasownikowych wykazują np. niektóre kategorie morfologiczne, jak czas gramatyczny czy tryb (Berthonneau, Kleiber 1993).

Opis zjawiska wiąże się zatem z koniecznością każdorazowego określania szczegółowych cech wyrażenia decydujących o odniesieniu anaforycznym (Kleiber 1988: 7).

5. Relacja semantyczna łącząca wyrażenie anaforyczne z poprzednikiem

Innym, oprócz morfologicznego, kryterium podziału wyrażeń anaforycznych jest kryterium semantyczne, dotyczące związku referencyjnego między wyrażeniem anaforycznym a poprzednikiem. Przedłużenie bądź zerwanie ciągłości referencyjnej, a także zmiana zasięgu odniesienia, to – zwłaszcza w przypadku anafor rzeczownikowych – kryteria, które pozwalają odróżnić anafory koreferencyjne (wierne i niewierne), niekoreferencyjne, skojarzeniowe i streszczające.

5.1. Anafora koreferencyjna

Anafora koreferencyjna, jak już wspomniano, jest prototypowym rodzajem anafory w ujęciu tekstowym. W tym przypadku wyrażenie anaforyczne może powtórzyć kluczowy leksem z wcześniejszego kontekstu (np. *un chien* → *le / ce chien*) – taką relację określa się mianem anafory wiernej (fr. *anaphore fidèle*) lub wprowadzić nowy leksem, który z wyrażeniem wcześniejszym łączy np. systemowa relacja hiperonimii (*un chien* → *l'animal*), synonimii, a nawet antonimii¹⁴. Ten rodzaj relacji nosi nazwę anafory niewiernej (fr. *anaphore infidèle*).

5.2. Anafora niekoreferencyjna (fr. *divergente*)

O wiele bardziej złożonym przypadkiem są anafory, których człony nie są powiązane relacją koreferencji. W tym przypadku wyrażenia anaforyczne mogą np. ustanawiać, za pośrednictwem antecedensu, nowy przedmiot dyskursu lub rekatégoryzować pojęcie wyrażone we wcześniejszym kontekście.

¹⁴ Anafora oparta na relacji antonimii jest wskaźnikiem rekatégoryzacji lub zmiany punktu widzenia. Pojawia się np. w gatunkach polifonicznych i dialogicznych lub tych zakładających ewolucję desygnatu.

5.3. Anafora skojarzeniowa (fr. *associative*)

Anafora asocjacyjna jest rodzajem niebezpośredniego odniesienia tekstowego (Kleiber 1992), w którym wyrażenie anaforyczne ustanawia za pośrednictwem antecedensu nowy przedmiot dyskursu:

- (19) J'ai acheté **un stylo**, mais j'ai déjà tordu **la plume**. / Kupiłem **pióro**, ale wygiąłem już **stalówkę** (Fradin 1984).

Relacja anaforyczna opiera się w tym przypadku na związku skojarzeniowym między członami anafory (np. *pióro* – *stalówka*). Kwestią sporną pozostaje jednak źródło, które umożliwia właściwą interpretację asocjacji. Zgodnie z teorią inspirowaną podejściem kognitywnym (np. Charolles 1990, 1999) relacja między dwoma członami anafory ustanawiana jest każdorazowo przez dyskurs. Może ona opierać się na istniejących systemowych i stereotypowych związkach między pojęciami, jak również na tych generowanych *ad hoc* w danym kontekście dyskursywnym. Ich właściwa interpretacja przebiega wówczas zgodnie z zasadą relewancji oraz spójności tekstu. Zdaniem Charolles'a dotyczy to również przypadków, w których relacja między pojęciami jest utrwalona w systemie, jednak odbiorca nie jest ich świadom.

Druga koncepcja, rozwinięta zwłaszcza w pracach Georgesa Kleibera, zakłada, że związek między pojęciami ma często charakter leksykalny i stereotypowy. Oznacza to, że antecedens odsyła do prototypowego elementu klasy¹⁵, wyrażenie anaforyczne jest natomiast „w zasięgu” tego prototypowego obrazu:

- (20) Nous entrâmes dans **un village**. L'église était située sur une hauteur. / Wjechaliśmy do **wsi**. **Kościół** znajdował się na wzgórzu.

Interpretację anafory umożliwia wiedza o stereotypowej relacji łączącej tradycyjną wieś z kościołem, który jest jej nieodłączną częścią. Odczytanie anafory przebiega zatem w tym przypadku zdaniem Kleibera zgodnie z „regułą semantyczną”, która zakłada istnienie stereotypowego związku skojarzeniowego między pojęciami (Kleiber 1993: 362).

W zależności od typu relacji leksykalnej łączącej człony anafory Kleiber wyróżnia pięć typów anafor asocjacyjnych:

- anafory asocjacyjne oparte na relacji meronimii (fr. *anaphores associatives méronymiques*):

- (21) Il s'abrita sous **un vieux tilleul**. **Le tronc** était tout craquelé. / Schronił się pod **starą lipą**. **Pień** był całkowicie popękany;

¹⁵ Prototypowy charakter antecedensu sugeruje w tym przypadku użycie rodzajnika nieokreślonego.

- anafory miejscowe (fr. *a. a. locatives*), w których związek między pojęciami dotyczy stereotypowej lokalizacji obiektu (przykład 19);
- anafory aktancyjne (fr. *a. a. actancielles*), łączące predykat z jednym z jego argumentów:

(22) Une vieille dame **a été assassinée**. **Le meurtrier** n'a pas été retrouvé. / Starsza pani **została zamordowana**. **Zabójca** nie został odnaleziony;
- anafory dotyczące funkcji, stereotypowo powiązanej z miejscem określonym przez antecedens (fr. *a. a. fonctionnelles*):

(23) **La voiture** dérapa. **Le conducteur** s'était assoupi. / **Samochód** wpadł w poślizg. **Kierowca** przysnął;
- anafory skojarzeniowe oparte na relacji zbior – część zbioru (fr. *a. a. du type membres-collection*):

(24) **Un couple** m'a rendu visite hier ; **le mari** était insupportable. / Odwiedziła mnie wczoraj **pewna para**; **mąż** był nie do zniesienia (Kleiber 2000).

Pomimo różnorodnych schematów semantycznych, w każdym przypadku między członami anafory zachodzi relacja inkluzji: antecedens odsyła do elementu włączającego, wyrażenie anaforyczne – do włączanego (Kleiber 2003: 100). Określona kolejność pojawienia się członów anafory wynika z kierunku przebiegu implikacji oraz z faktu, iż informacja wyrażona przez wyrażenie anaforyczne musi być w jakiś sposób obecna w wyrażeniu poprzedzającym lub też „osiągalna” za jego pośrednictwem. Inaczej mówiąc, antecedens musi inferencyjnie implikować pojawienie się nowej informacji (Kleiber i in. 1993: 143). Użycia odwrotne, tj. takie, gdy antecedens jest hiperonimem, powodują szczególnie efekt retoryczny, wskazując np. na polifoniczność (Reichler-Béguelin 1988: 40)¹⁶.

5.4. Anafora streszczająca (fr. *résomptive/conceptuelle*)

Anafora streszczająca polega na skrótowym przedstawieniu informacji z wcześniejszego kontekstu. Wyrażenie anaforyczne może odnosić się zarówno do samej wypowiedzi, jak i do aktu wypowiedzania:

- (25) Il m'a annoncé qu'il **partait**. **Son départ** était prévu depuis longtemps. / Oznajmił mi, że **wyjeżdża**. **Jego wyjazd** był od dawna zaplanowany.
- (26) Il m'a **annoncé qu'il partait**. **Cette annonce** ne m'a pas bouleversée. / **Oznajmił mi, że wyjeżdża**. Nie byłam zbulwersowana **tym oświadczeniem**.

¹⁶ Choć mogą być typowe dla innych języków, zob. np. Lundquist 2003.

Rola tego mechanizmu nie sprowadza się jednak wyłącznie do identyfikacji desygnatu, anafora streszczająca pełni bowiem różnorodne funkcje tekstowe i kognitywne. Oprócz funkcji streszczającej, polegającej na skrótowym przedstawieniu wcześniejszej informacji, wyrażenie anaforyczne posiada również zdolność rekatoryzacji czy interpretacji wcześniejszego elementu, a tym samym ustanowienia nowego przedmiotu dyskursu. Ponieważ wyrażenie anaforyczne pomaga często uniknąć precyzyjnego nazwania antecedensu, staje się tym samym dogodnym narzędziem argumentacji, tj. wyrażenia aprobaty, przyzwolenia, niezgody czy deprecjacji (Descombes Dénervaud, Jaspersen 1992; Kara, Wiederspiel 2011).

Przedstawione powyżej uwagi pokazują, iż zjawisko anafory traktowane jest we francuskich badaniach w dwojaki sposób. W tradycyjnej, tekstowej koncepcji, anafora definiowana jest jako relacja zależności interpretacyjnej między dwoma elementami tekstu. Miejsce wskazania desygnatu odróżnia ten mechanizm odniesienia od deiksy, w przypadku której interpretacja wyrażenia realizuje się poprzez parametry sytuacji wypowiedzania. Koncepcja kognitywna natomiast zakłada, że desygnat wyrażenia anaforycznego jest selekcyjowany w pamięci odbiorcy. Tekstowy antecedens może tym samym służyć jedynie uruchomieniu procesu rozumowania inferencyjnego umożliwiającego interpretację wyrażenia. Za anaforyczne mogą też zostać uznane wyrażenia, które nie posiadają tekstowego poprzednika, a których interpretacja wymaga odniesienia do danych zmagazynowanych w umyśle odbiorcy. Ponadto, wartość anaforyczna danego wyrażenia najczęściej nie wynika z jego semantycznego znaczenia, ale zależy od czynników kontekstowych. Relacja między członami anafory może, choć nie musi, opierać się na koreferencji. Może ona mieć charakter systemowy, tj. opierać się na relacjach leksykalnych, bądź – jak twierdzi Charolles – zależeć od warunków dyskursu.

6. Perspektywy badawcze

Ze względu na mnogość zainteresowań i kierunków, którymi podąża współczesna lingwistyka francuska, nie sposób przywołać wszystkich możliwych perspektyw badawczych związanych z mechanizmem anafory. Przedstawiony poniżej przegląd badań ma charakter całkowicie subiektywny, pozwala jednak zaobserwować pewne tendencje, które zasługują na szerszy ogląd w świetle innych języków i w perspektywie porównawczej.

Główny trzon badań we Francji stanowi z pewnością refleksja nad funkcjonowaniem anafory w przestrzeni tekstowej. Przedmiotem opisu są jednak

nie tylko morfologiczne, semantyczne oraz składniowe cechy jednostek w funkcji wyrażen anaforycznych, ale także rola anafory w zachowaniu spójności tekstu (Cornish 2006, 2009; Salles 2010) czy zależności między sposobem funkcjonowania i kształtem anafory a elementami kontekstu (Apothélos 1995).

O ile jednak w tradycyjnych, tekstowych podejściach opisy zjawiska opierały się na pojedynczych, sfabrykowanych na potrzeby badań przykładach, o tyle w najnowszych badaniach uwzględnia się korpusy autentycznych tekstów. W tym kontekście niezwykle interesującą perspektywę badawczą otwierają najnowsze prace nad anaforą w różnych gatunkach tekstu i dyskursu, tak w gatunkach pisanych, jak i mówionych. Pokazują one, że poszczególne typy anafor mogą być traktowane jako wyznaczniki określonych gatunków dyskursu, w których pełnią ściśle określone funkcje (Gardelle i in. 2019). Co więcej, anafora może uczestniczyć w aktualizacji jednostek językowych w dyskursie i tym samym być postrzegana jako narzędzie konstrukcji społecznych znaczeń. Przyjmując podejście praksematyczne, które zakłada, że znaczenie nie jest stałą cechą immanentną jednostek języka, ale jest każdorazowo wytwarzane w dyskursywnej *praxis*, można badać np. sposób, w jaki wyrażenie anaforyczne, traktowane jako przeformułowanie antecedensu, przyczynia się do budowania jego dyskursywnego znaczenia (Détrie i in. 2017). Konstrukcja znaczeń może też przebiegać na płaszczyźnie dialogicznej, wyrażenia anaforyczne mogą bowiem „ustanawiać dialog” z innymi dyskursami. Mogą nawiązywać do wcześniejszych, rzeczywistych wypowiedzi (np. tryb *conditionnel* wyrażający następstwo zdarzeń w mowie zależnej) lub do *doksy*, tj. zbioru przekonań lub wiedzy zakorzenionej w umyśle odbiorcy (taką zdolność mają w języku francuskim np. determinanty: określony *le* czy wskazujący *ce*). Mogą też ustanawiać rodzaj dialogu, w który mówiący wchodzi sam ze sobą (np. w przypadku anafory streszczającej) (Bres i in. 2019).

Pozostając w perspektywie wypowiedawczej, kolejnym – sygnalizowanym m.in. przez Alaina Rabatela problemem badawczym – jest anafora rozumiana jako narzędzie konstrukcji narracyjnego punktu widzenia. Dotyczy to m.in. tekstów charakteryzujących się obecnością łańcuchów anaforycznych, którego ogniwa odsyłają do desygnatów ewoluujących. Jak pokazuje Rabatel, poszczególne wyrażenia anaforyczne mogą sugerować nie tylko zmianę ontologiczną desygnatu, ale również być śladem zmiany punktu widzenia narratora lub postaci na dany przedmiot. Wskaźnikiem sugerującym zmianę percepcji mogą być anafory gramatyczne, leksykalne czy skojarzeniowe (Rabatel 2004).

Inny kierunek zainteresowań wyznaczają badania psycholingwistyczne i kognitywne. Mechanizm anafory badany jest jako wskaźnik rozwoju mowy dziecka i jako ślad dialogiczności: posługując się zaimkami anaforycznymi, dziecko naśladuje mowę rodziców (De Weck 1991; Hassan i in. 2006). Opracowania glottodydaktyczne dotyczą m.in. błędnego użycia anafory przez uczących się języka obcego (Béguelin 1989) oraz użytkowników języka rodzimego (Lundquist i in. 201; Boch, Rinck 2015).

Przedmiotem badań porównawczych są natomiast rozbieżności w strategiach komunikacyjnych, wynikające z odmiennych właściwości semantycznych wyrażen anaforycznych lub użycia innych typów anafor przez użytkowników różnych języków (Lundquist 2003, 2005). Podobieństwa i różnice na tym obszarze czynią wreszcie z anafory istotny problem przekładowy zarówno dla inżynierii języka, szukającej narzędzi automatycznej detekcji anafor, jak i dla języko- i przekładoznawstwa opisującego zależności gatunkowe czy tematyczne, które decydują o wyborze strategii przekładu wyrażen anaforycznych.

Literatura

- Achard-Bayle G. (1998): *Référence, identité, changement: La désignation des référents en contextes évolutifs. Études de cas: les récits de métamorphoses*. „L'Information Grammaticale” 77, 50–53.
- Achard-Bayle G. (2001): *Grammaire des métamorphoses: Référence, identité, changement, fiction*. Louvain-la-Neuve.
- Apothéloz D. (1995): *Rôle et fonctionnement de l'anaphore dans la dynamique textuelle*. Geneva.
- Béguelin M.-J. (1988): *Norme et textualité. Les procédés référentiels considérés comme déviants en langue écrite*. [W:] *La langue française est-elle gouvernable ?* Red. G. Schoeni et al. Neuchâtel, Paris, 185–216.
- Béguelin M.-J. (1989): *Anaphores, connecteurs, et processus inférentiels*. [W:] *Modèles du discours. Recherches actuelles en Suisse romande*. Red. C. Rubattel. Berne, 303–336.
- Béguelin, M.-J. (1999): *Anaphores non catégorisantes, structures lexicales, et cognition*. [W:] *Lexique et cognition*. Red. M. Fruyt, P. Valentin. Paris, 9–32.
- Berrendonner A. (1983): *Connecteurs pragmatiques et anaphore*. „Cahiers de linguistique française” 5, 215–246.
- Berrendonner A., Béguelin M.-J. (1996): *De quelques adjectifs à rendement anaphorique: premier, dernier, autre*. [W:] *L'adjectif: une catégorie hétérogène*. Red. G. Gross et al. Pise, 475–502.
- Berthonneau A.-M., Kleiber G. (1993): *Pour une nouvelle approche de l'imparfait: l'imparfait, un temps anaphorique méronomique*. „Langages” 27/112, 55–73.
- Boch F., Rinck F. (2015): *Anaphores démonstratives dans les écrits d'étudiants de Master: comparaison avec les pratiques expertes*. „Linx” 72, <<http://journals.openedition.org/linx/1631>>, dostęp: 10.03.2021.
- Bres J., Nowakowska A., Sarale J.-M. (2019): *Petite grammaire alphabétique du dialogisme*. Paris.
- Charolles M. (1990): *L'anaphore: problèmes de définition et de classification*. „Verbum” 14, 203–215.

- Charolles M. (1999): *Associative anaphora and its interpretation*. „Journal of Pragmatics” 31/3, 311–326.
- Charolles M., Schnedecker C. (1993): *Coréférence et identité: le problème des référents évolutifs*. „Langages” 112, 106–126.
- Cichońska M. (2000): *Wyrażenia zaimkowe w kształtowaniu dyskursu potocznego*. Katowice.
- Corblin F. (1983): *Défini et démonstratif dans la reprise immédiate*. „Le Français moderne” 2, 118–134.
- Corblin F. (1985): *Remarques sur la notion d'anaphore*. „Revue québécoise de linguistique” 15/1, 173–195.
- Cornish F. (2006): *Relations de cohérence et anaphores en contexte inter-phrastique: une symbiose parfaite*. „Langages” 3/163, 37–55.
- Cornish F. (2009): *Le rôle des anaphores dans la mise en place des relations de cohérence dans le discours: l'hypothèse de J.R. Hobbs*. „Journal of French Language” 19/2, 159–181.
- De Mulder W., Tasmovski-De Ryck L. (1997): *Référents évolutifs, syntagmes nominaux et pronoms*. „Verbum” 19/1–2, 121–135.
- De Weck G. (1991): *La cohésion dans les textes d'enfants. Étude du développement des processus anaphoriques*. Neuchâtel.
- Descombes Dénervaud M., Jespersen J. (1992): *L'anaphore conceptuelle dans l'argumentation écrite*. „Pratiques: linguistique, littérature, didactique” 73, 79–95.
- Détrie C., Siblot P., Verine B., Steuckardt A. (red.) (2017): *Termes et concepts pour l'analyse du discours. Une approche praxématique*. Paris.
- Dubois J. (1965): *Grammaire structurale du français. Nom et pronom*. Paris.
- Dubois J., Giacomo M., Guespin L., Marcellesi C., Marcellesi J.-B., Mével J.-P. (1972): *Dictionnaire de linguistique*. Paris.
- Ducrot O., Todorov T. (red.) (1972): *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris.
- Fall K., Vignaux G., Boivin M. (1994): *Les études sur l'anaphore: quelques orientations actuelles dans le contexte européen*. „Linguistica Atlantica” 16, 45–58.
- Fradin B. (1984): *Anaphorisation et stéréotypes nominaux*. „Lingua” 64/3, 325–369.
- Gardelle L., Rossi C., Vincent-Durroux L. (2019): *La gestion de l'anaphore en discours: complexités et enjeux*. „Cahiers de praxématique” 72, <<http://journals.openedition.org/praxématique/5368>>, dostęp: 14.04.2021.
- Grochowski M. (red.) (1996): *Anafora w strukturze tekstu*. Warszawa.
- Hassan R., Leber-Marin J., Marcos H., Morgenstern A., Parès J., Salazar-Orvig A. (2006): *Peut-on parler d'anaphore chez le jeune enfant ? Le cas des pronoms de 3e personne*. „Langages” 3/163, 10–24.
- Kara M., Wiederspiel B. (2011): *Anaphore résomptive conceptuelle et mémoire discursive: entre identité et altérité*. „Itinéraires” 2, <<https://doi.org/10.4000/itinéraires.134>>, dostęp: 13.04.2021.
- Kęsik M. (1989): *La Cataphore*. Paris.
- Kęsik M. (2014): *Cataphore / anaphore: complémentarité référentielle, sémantique et syntactique*. [W:] *Les théories du sens et de la référence. Hommage à Georges Kleiber*. Red. R. Daval et al. Reims, 567–578.
- Kleiber G. (1988): *Peut-on définir une catégorie générale de l'anaphore ?* „Vox Romanica” 47, 1–13.
- Kleiber G. (1990): *Quand il n'a pas d'antécédent*. „Langages” 97, 24–50.
- Kleiber G. (1991): *Anaphore-deixis: où en sommes-nous ?* „L'Information Grammaticale” 51, 3–18.
- Kleiber G. (1992): *L'anaphore: d'un problème à l'autre*. „Le français moderne” 60/1, 1–22.
- Kleiber G. (1993): *L'anaphore associative roule-t-elle ou non sur les stéréotypes ?* [W:] *Lieux communs, stéréotypes, clichés*. Red. C. Plantin. Paris, 354–371.
- Kleiber G. (1995): *Anaphore associative, thèse lexico-stéréotypique: oui, mais...* „Cahiers de praxématique” 24, 69–85.

- Kleiber G. (1999): *Anaphore associative et relation partie-tout: condition d'aliénation et principe de congruence ontologique*. „Langue française” 122, 70–100.
- Kleiber G. (2000): *Le possessif via l'anaphore associative*. [W:] *La Linguistica Francesa en Espana Camino Del Siglo XXI*. Red. M.L. Casal Silva. et al. Saint Jacques de Compostelle, 55–74.
- Kleiber G. (2003): *Un « puzzle » référentiel en anaphore associative*. [W:] *Lingua portuguesa: estruturas, usos e contrastes*. Red. F.I. Fonseca, F.L., A.M. Brito. Porto, 97–110.
- Kleiber G. Patry R., Ménard N. (1993): *Anaphore associative: dans quel sens « roule »-t-elle?* „Revue québécoise de linguistique” 22/2, 139–162.
- Kleiber G., Schnedecker C. (1995): *Référence inférence: l'anaphore associative*. „Cahiers de praxématique” 24, <<https://journals.openedition.org/praxematique/3012>>, dostę: 10.01.2021.
- Lundquist L. (2003): *L'anaphore associative en danois et en français, sur quoi roule-t-elle? Étude contrastive et expérimentale*. [W:] *Aspects linguistiques de la traduction*. Red. I.M. Herslund. Bordeaux, 105–124.
- Lundquist L. (2005): *Noms, verbes et anaphores (in)fidèles. Pourquoi les Danois sont plus fidèles que les Français?* „Langue française” 145, 73–91.
- Lundquist L., Minel J.-L., Couto J. (2012): *La navigation discursive. L'anaphore résomptive et mouvement discursif*. [W:] *L'analyse du discours dans la société*. Red. F. Pugnière-Saavedra et al. Paris, 365–389.
- Maillard M. (1972): *Anaphores et cataphores*. „Communications” 19, 93–104.
- Maillard M. (1974): *Essai de typologie des substituts diaphoriques*. „Langue française” 21, 55–71.
- Magri-Mourgues V. (2014): *Entre écrit et oral – L'anaphore rhétorique dans le discours de campagne. L'exemple de N. Sarkozy*, <https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/abs/2014/05/shsconf_cmlf14_01055/shsconf_cmlf14_01055.html>, dostę: 20.05.2021.
- Mayaffre D. (2015): *L'anaphore rhétorique*. „Pratiques”, 165–166, <<http://journals.openedition.org/pratiques/2418>>, dostę: 11.01.2021.
- Milner J.-C. (1976): *Réflexions sur la référence*. „Langue française” 30, 63–73.
- Milner J.-C. (1982): *Ordres et raisons de langue*. Paris.
- Ogrodniczuk M., Głowińska K., Kopeć M., Savary A., Zawislawska M. (2014): *Annotation. Resolution and Evaluation in Polish*. Berlin.
- Perdicoyanni-Paléologou H. (2001): *Le concept d'anaphore, de cataphore et de déixis en linguistique française*. „Revue québécoise de linguistique” 29/2, 55–77.
- Rabatel A. (2004): *Quand voir c'est (faire) penser. Motivation des chaînes anaphoriques et point de vue*. „Cahiers de Narratologie” 11, <<http://journals.openedition.org/narratologie/21>>, dostę: 11.03.2021.
- Reboul A. (1989): *Résolution de l'anaphore pronominale: sémantique et/ou pragmatique*. „Cahiers de linguistique française” 10, 77–100.
- Reichler-Béguelin M.-J. (1988): *Anaphore, cataphore et mémoire discursive*. „Pratiques: linguistique, littérature, didactique” 57, 15–43.
- Riegel M., Pellat J.-C., Rioul R. (1994): *Grammaire méthodique du français*. Paris.
- Salles M. (2010): *Anaphore associative et relations de cohérence: une expression particulière de la relation Assertion-Indice*. „Discours” 6, <<http://journals.openedition.org/discours/7739>>, dostę: 12.02.2021.
- Salles M. (2011): *Que présuppose l'anaphore dite présuppositionnelle? Sur la coréférenciation des expressions nominales complètes*. „Journal of French Language Studies” 21/2, 191–208.
- Schnedecker C. (2019): *De l'intérêt de la notion de chaîne de référence par rapport à celles d'anaphore et de coréférence*. „Les cahiers de praxématique”, <<http://journals.openedition.org/praxematique/5339>>, dostę: 10.01.2021.

